
ΣΥΜΜΙΚΤΑ

ΜΕΤΑΜΦΙΕΣΗ, ΟΧΙ ΜΕΤΑΜΟΡΦΩΣΗ ΤΟΥ ΔΟΛΩΝΑ ΣΤΟΝ ΡΗΣΟ ΤΟΥ [ΕΥΡΙΠΙΔΗ]

Στον τόμο 56.1, σσ. 55-62, των *Ελληνικών* ο Αθανάσιος Δ. Στεφανής δημοσίευσε άρθρο με τίτλο: «Η “μεταμόρφωση” του Δόλωνα (*Ρήσος* 201-223)». Στις έξι πρώτες από τις οκτώ σελίδες του άρθρου του εκθέτει διάφορα γνωστά πράγματα, τα οποία του επιτρέπουν, κατά τη γνώμη του, να καταλήξει (σ. 62, στ. 7) στο συμπέρασμα-«στόχο της μελέτης του» ότι: «Ενώ στην απλή μεταμφίεση [όπως λ.χ. του Ορέστη στην ομώνυμη τραγωδία], όπου έχουμε προσπάθεια απόκρυψης της πραγματικής ταυτότητας, ο ήρωας που καταφεύγει στο τέχνασμα αυτό επιτυγχάνει το σχέδιό του, στην περίπτωση που η μεταμφίεσή του οδηγεί στην αναίρεση της φύσης του (ως ανθρώπου ή ως φύλου) [εννοεί στις περιπτώσεις του Δόλωνα και του Πενθέα], το αποτέλεσμα είναι καταστροφικό για τον ίδιο. Στην τελευταία, μάλιστα, περίπτωση [δηλ. του Δόλωνα] θεωρήσαμε ότι ο ήρωας «μεταμορφώνεται» οριστικά και δεν επανέρχεται στην προηγούμενη αρχική του κατάσταση».

Ας σχολιάσω πρώτα τον τίτλο του άρθρου. Η βασική λέξη «μεταμόρφωση» βρίσκεται μέσα σε εισαγωγικά, ωσάν ο Στεφανής να διστάζει να ισχυριστεί ότι πρόκειται για μια πραγματική μεταμόρφωση. Στην πορεία του άρθρου κάνει ένα παιχνίδι στη χρήση (και τη μη χρήση) των εισαγωγικών που περικλείουν αυτή τη λέξη ή τα παράγωγά της, και το ίδιο κάνει και με τη λέξη «μεταμφίεση». Με αυτόν τον τρόπο πιστεύει πως κάθε φορά που θα χρειαστεί να αντιμετωπίσει μια ένσταση των ισχυρισμών του, μπορεί να απαντήσει πως άλλοτε εκλαμβάνει τη δήθεν «μεταμόρφωση» του Δόλωνα ως πραγματική και άλλοτε ως κάτι άλλο που δεν μας λέει τι είναι.

Ωστόσο, στη σ. 61 αναπτύσσει με σαφήνεια την άποψή του: «Ειδικότερα, ο Δόλων δεν «μεταμφιέζεται» απλώς, αφού δεν φοράει άλλα ρούχα, αλλά «μεταμορφώνεται» σε λύκο: θα αποκτήσει το παρουσιαστικό με την ένδυση της στολής, του δέρματος λύκου, και τη συμπεριφορά του ζώου, αφού δηλώνει ότι θα περπατά στα τέσσερα. Ίσως αυτή η πράξη αυτοαναίρεσης της ανθρώπινης φύσης του επιφέρει την τιμωρία του». Η λέξη

ίσως αποτελεί, κατά τη γνώμη μου, ένα νέο τέχνασμα, και θα την εγκαταλείψει στο τελικό του συμπέρασμα που ανέφερα παραπάνω, όπου θεωρεί προφανώς ότι, με όσα έγραψε μέχρι τώρα, ο αναγνώστης έχει πια αποδεχτεί τον ισχυρισμό του.

Την καινοφανή άποψη του Α. Στεφανή, η οποία δεν έχει βέβαια καμία σχέση με την ανθρωπολογία της αρχαίας ελληνικής κοινωνίας, θα τη χαρακτηρίζα από φιλολογική άποψη επιεικώς παραληρηματική. Κατά ποία λογική η περιένδυση με μια προβιά και η μετακίνηση «με τα τέσσερα» στο πλαίσιο μιας προσπάθειας εξαπάτησης του εχθρού, καθημερινή πρακτική των καταδρομέων (ή για αστεϊσμό στις αποκριάτικες μεταμφιέσεις), ισοδυναμεί με «πράξη αυτοαναίρεσης της ανθρωπίνης φύσης» του Δόλωνα, η οποία «θα επιφέρει την τιμωρία του», δηλ. τον θάνατό του; Δηλαδή ο συγγραφέας, προτάσσοντας τον πομπώδη ισχυρισμό του περί «αυτοαναίρεσης της ανθρωπίνης φύσης», θέλει να μας πείσει ότι ο Δόλων έγινε πραγματικός λύκος και εκτελέστηκε ως λύκος, έπειδή θέλησε να μεταμφιεστεί σε λύκο;

Επιπλέον, ο Α. Στεφανής δεν αναφέρει, ούτε καν αναρωτιέται, ποιος τιμωρεί τον Δόλωνα, που «αυτοαναίρεθήκε», ενώ στην περίπτωση του Πενθέα μας λέει (σ. 61) ότι αυτός «θα οδηγηθεί στον θάνατο με την παραδειγματική τιμωρία που του επιβάλλει ο δολερός θεός Διόνυσος». Στην πραγματικότητα βέβαια ο Δόλων δεν τιμωρείται, αλλά εκτελείται από τους εχθρούς του, που η προβιά του λύκου δεν τους εμπόδισε να ανακαλύψουν την ανθρωπινή ταυτότητά του.

Για τον Πενθέα, και πάλι, γράφει ο Α. Στεφανής (σ. 59, στ. 10 κ.ε.) ότι αυτός αποδέχεται «στην ουσία τη μεταμόρφωσή του σε βάκχη», δηλ. οδηγείται «ουσιαστικά σε άρνηση της φύσης του, άρνηση που θα επιφέρει και την εξόντωσή του». Και εδώ, κατά ποία λογική (έστω και ουσιαστικά) η μεταμφίεση του Πενθέα για εξαπάτηση ισοδυναμεί με άρνηση της ανδρικής του φύσης; Δηλαδή μας καλεί ο συγγραφέας να πιστέψουμε ότι ο Πενθέας έγινε γυναίκα επειδή φόρεσε γυναικεία ρούχα; Και τιμωρείται γιατί αυτοαναίρεσε τη φύση του ή απλώς γιατί αρνήθηκε να αποδεχθεί τη νέα λατρεία;

Τελειώνοντας θα έλεγα ότι το άρθρο του Α. Στεφανή περιέχει πολλά σωστά και πολλά πρωτότυπα πράγματα. Ατυχώς όσα είναι σωστά δεν είναι πρωτότυπα και όσα είναι πρωτότυπα δεν είναι σωστά.

ΕΝΑΣ ΧΡΟΝΙΚΟΣ «ΠΑΡΑΛΟΓΙΣΜΟΣ» ΤΩΝ ΠΑΡΑΛΛΑΓΩΝ
Τ, Α ΚΑΙ Π ΤΟΥ ΔΙΓΕΝΗ ΑΚΡΙΤΗ

Το κείμενο του *Διγενή Ακρίτη* έχει παραδοθεί, ως γνωστόν, σε έξι χειρόγραφα, που αντιπροσωπεύουν ισάριθμες παραλλαγές, οι οποίες παραλλάσσουν αρκετά μεταξύ τους. Οι νεότερες έμμετρες παραλλαγές Τραπεζούντας (Τ)¹ Άνδρου-Αθηνών (Α),² και η πεζή παραλλαγή Άνδρου-Θεσσαλονίκης (Π)³ συνδέονται αρκετά μεταξύ τους. Εδώ θα μας απασχολήσει ένας κοινός χρονικός «παραλογισμός» τους.

Η παραλλαγή Τ στην εξέλιξη της αφήγησης παρέχει τρία πραγματολογικά στοιχεία: Στο πρώτο από αυτά, που εντοπίζεται στον Δ' Λόγο (στ. 767-769), γίνεται λόγος για τον θάνατο του Διγενή σε ηλικία 33 ετών:

και έτος γαρ τριακοστόν και τρίτον αύθις πέλων,
τέλος δε τούδε του βίου δε δέδωκεν εν ειρήνη,⁴
καλώς πολιτευσάμενος και λαμπρώς αριστεύσας.

Στο δεύτερο, που εντοπίζεται στο προοίμιο του Ε' Λόγου (στ. 1098-1099) και στους στ. 1476 κ.ε., γίνεται λόγος για συνάντηση του Διγενή με τον αυτοκράτορα του Βυζαντίου Ρωμανό⁵ στην περιοχή του Ευφράτη:

1. Πρώτη έκδοση: C. Sathas et E. Legrand, *Les Exploits de Digénis Akritas. Épopée byzantine du dixième siècle*. Publiée pour la première fois d'après le manuscrit unique de Trébizonde, Παρίσι 1875 (στο εξής: Παραλλαγή Τ).

2. Πρώτη έκδοση: Αντ. Μηλιαράκης, *Βασίλειος Διγενής Ακρίτας. Εποποιία βυζαντινή της 10ης εκατονταετηρίδος κατά το εν Άνδρω ανευρεθέν χειρόγραφον*, Αθήνα 1881 (στο εξής: Παραλλαγή Α).

3. Πρώτη έκδοση: Δημ. Πασχάλης, «Οι δέκα Λόγοι του Διγενούς Ακρίτου. Πεζή διασκευή εκδιδόμενη», *Λαογραφία* 9 (1926-1928) 305-441 (στο εξής: Παραλλαγή Π).

4. Ο στίχος είναι υπέρμετρος. Ο E. Trapp, αποκαθιστώντας το μέτρο, αθέτησε το δεύτερο δε και έγραψε: *τέλος δε τούδε του βίου δέδωκεν εν ειρήνη*. Βλ. Erich Trapp, *Digenes Akrites. Synoptische Ausgabe der ältesten Versionen* [Wiener byzantinische Studien, Bd. VIII], Βιέννη 1971, σ. 155 (στ. Τ 768). Επίσης, βλ. Π. Π. Καλονάρος, *Βασίλειος Διγενής Ακρίτας. Τα έμμετρα κείμενα Αθηνών* [...], *Κρυπτοφέρρης και Εσχοριάλ. Νέα πλήρης έκδοσις μετ' εισαγωγής, υποσημειώσεων και κριτικού υπομνήματος*, τ. 1, Αθήνα, Εκδόσεις Δ. Ν. Παπαδήμα, 1970, σ. 73, ο οποίος για τον ίδιο στ. της συγγενούς παραλλαγής Α γράφει: *τέλος τούδε του βίου δε δέδωκεν εν ειρήνη* (στ. 1300).

5. Για την ταύτιση του αυτοκράτορα Ρωμανού με τον Ρωμανό Α' Λεκαπηνό ή Λακαπηνό (920-944), βλ. Μηλιαράκης, *Βασίλειος Διγενής Ακρίτας*, ό.π., σ. θ'. Επίσης, βλ. Καισάριος Δαπόντες, *Βίβλος βασιλειών* (κώδικας 255 (2817) Μονής Ξηροποτάμου Αγ. Όρους), φ. 115v-116r:

Ρωμανός μόνος βασιλεύς λοιπόν παρρησιάσθη,
ο Κωνσταντίνος ο γαμβρός αυτού πλιο εξεχάσθη.
Ετούτος και Λακαπηνός και γέρων ονομάσθη.

.....
Επί της βασιλείας του ήτον ο αντρειωμένος
Βασίλειος ο Διγενής, ακρίτης ξακουσμένος.

και βασιλέα τον λαμπρόν Ρωμανόν ο Ακρίτης
ετίμησεν ο Διγενής ελθόντα προς εκείνον (στ. 1098-1099)

.....
Ωσαύτως και ο βασιλεύς ο μέγας των Ρωμαίων
Ρωμανός ο πανευτυχής και άριστος τροπαιούχος,
ακούων τα του Διγενούς Ακρίτου Βασιλείου,
πόθον έσχεν αφόρητον και μεγίστην αγάπην
του ιδείν τον νεώτερον και τιμής αξιώσαι (στ. 1476-1480)

.....
Γράφει δ' αυτώ ο βασιλεύς επιστολήν τοιαύτην (στ. 1486)

.....
Ο δε ταύτα δεξάμενος αντιγραφήν εκπέμπει (στ. 1496)

.....
λάβε [= Ρωμανέ] ολίγους μετά σου και ελθέ εις τον Ευφράτην,
κ[ἀ]κεί με όψει, δέσποτα, τον σον αχρείον δούλον (στ. 1499-1500)

.....
Απήλθε δε [= ο Ρωμανός], ως ειρήται, του ιδείν τον Ακρίτην,
επιλαβών μεθ' εαυτού εκατόν στρατιώτας.
συν τούτοις παραγέγονεν εις ποταμόν Ευφράτην.
Εκείσε τούτον διελθών μετ' ολίγων αγούρων
περιχαρώς εφίλησε [= τον Διγενή], το μέγεθος θαυμάσας
της καλής τε και θαυμαστής του νέου ηλικίας (στ. 1509-1514)

.....
Ακούσας ουν ο βασιλεύς τους λόγους του Ακρίτου,
«Έχε» φησίν «ω τέκνον μου, όλην την Ρωμανίαν,
από βορράν ουν διέλθε μέχρι μερών των πάντων,
και έσο νυν τιμώμενος μετά και του λαού σου,
και χαρίσω πάντα διπλά μετά χρυσιοβούλλου
τα κρατηθέντα προ καιρού κτήματα του σου πάππου,
έχε ταύτα αφάριετα υπό της εξουσίας» (στ. 1540-1546)

Τέλος, στο τρίτο, που εντοπίζεται στον Θ' Λόγο (στ. 3106-3110), γίνεται λόγος για συνεχή αποστολή δώρων προς τον Διγενή εκ μέρους του αυτοκράτορα του Βυζαντίου Νικηφόρου:⁶

Σημειώνω, πάντως, ότι, όπως μου υπέμνησε ο Γ. Κεχαγιόγλου, ο Σικελιανός, που εκμεταλλεύεται την παραλλαγή και τις θεωρίες του Grégoire για το πλάσιμο της τραγωδίας του Χριστός λυόμενος ή Ο θάνατος του Διγενή, ταυτίζει τον «Ρωμανό» με τον Βασίλειο Α'.

6. Για την ταύτιση του αυτοκράτορα Νικηφόρου με τον Νικηφόρο Β' Φωκά (963-969), βλ. Μηλιαράκης, Βασίλειος Διγενής Ακρίτας, ό.π., σ. θ'.

οὐ και τα κατορθώματα ο βασιλεύς ακούων
 ο Νικηφόρος ο λαμπρός, ο μέγας τροπαιούχος,
 ο την Ρωμαίων την αρχήν καλλίστως διοικήσας,
 μεγίστην άγαν δωρεάν, πεπλουτισμένην μάλα,
 τον Διγενήν απέστειλεν ημέραν καθ' ημέραν.

Στο σημείο αυτό πρέπει να σημειώσω ότι τα παραπάνω τρία πραγματολογικά στοιχεία απαντούν, με μερικές φραστικές μόνο μικροδιαφοροποιήσεις, και στις άλλες δύο συγγενείς παραλλαγές, στην παραλλαγή Α και στην παραλλαγή Π. Συγκεκριμένα, στην παραλλαγή Α το πρώτο στοιχείο εντοπίζεται στον Δ' Λόγο, στ. 1298-1301, το δεύτερο στο προοίμιο του Ε' Λόγου και στους στ. 2342 κ.ε., και το τρίτο στον Θ' Λόγο, στ. 4339-4347, ενώ στην παραλλαγή Π το πρώτο στοιχείο εντοπίζεται στον Δ' Λόγο, σ. 341 (στ. 9-12), το δεύτερο στο προοίμιο του Ε' Λόγου (σ. 350) και στις σσ. 363 κ.ε. (στ. 9 κ.ε.), και το τρίτο στον Λόγο Θ', σ. 405 (στ. 31-32).

Επίσης, πρέπει να σημειώσω εδώ ότι στην παραλλαγή του Escorial δεν απαντά κανένα από τα παραπάνω τρία στοιχεία, ενώ στην παραλλαγή της Grattaferrata απαντά μόνον το δεύτερο στοιχείο (Λόγος Δ', στ. 971-1093), με τη διαφορά όμως ότι η συνάντηση του Διγενή δεν γίνεται με τον αυτοκράτορα Ρωμανό, αλλά με τον αυτοκράτορα Βασίλειο, ο οποίος, σύμφωνα με τον Η. Grégoire ταυτίζεται με τον Βασίλειο Α',⁷ ενώ σύμφωνα με τον John Mavrogordato πιθανώς ταυτίζεται με τον Βασίλειο Β' Βουλγαροκτόνο (976-1025).⁸ τέλος, στην παραλλαγή της Οξφόρδης απαντά (στο προοίμιο του Ε' Λόγου και στους στ. 2149-2182) μόνον το δεύτερο στοιχείο, δηλ. η συνάντηση του Διγενή με τον αυτοκράτορα Ρωμανό Α'.

Η συνεξέταση των τριών αυτών πραγματολογικών στοιχείων, όπως μας τα παρέχουν οι παραλλαγές Τ, Α και Π, οδηγεί σε έναν χρονικό «παραλογισμό», τα στοιχεία του οποίου θα αναπτύξω αμέσως παρακάτω, εξυπονοώντας, φυσικά, την ύπαρξη όχι μιας μυθιστορηματικής, αλλά μιας ρεαλιστικής λογικής στο λογοτεχνικό αυτό έργο:

Έστω ότι ο αυτοκράτορας Ρωμανός Α' Λεκαπηνός επισκέφτηκε, σύμφωνα με το δεύτερο στοιχείο, τον Διγενή το 944, τελευταίο χρόνο της βασιλείας του, όταν ο Διγενής ήταν 18-20 ετών, για να είναι ήδη ξακουστός ακρίτης. Εφόσον, όμως, ο Διγενής πεθαίνει σε ηλικία 33 ετών (και

7. Βλ. Η. Grégoire, *Ο Διγενής Ακρίτας. Η βυζαντινή εποποιία στην ιστορία και στην ποίηση*. Με τη συνεργασία του κ. Πάνου Μορφοπούλου. [...], Νέα Υόρκη, The National Herald, 1942, σ. 71.

8. Βλ. John Mavrogordato, *Digenes Akrites*, Edited with an Introduction, Translation and Commentary, Οξφόρδη, Clarendon Press, (1956, Repr. 1963), σσ. LXXXII και 133.

αυτό ίσως είναι καθαρά μυθιστορηματικό στοιχείο, δηλ. μοτίβο πλασμένο με βάση τον 33χρονο θάνατο του Μεγαλέξαντρου, του Ιούλιου Καίσαρα και του Χριστού), σύμφωνα με το πρώτο στοιχείο, τότε από τη χρονιά της συνάντησης (944) ως τον θάνατο του Διγενή υπολείπονται 15 ή 13 χρόνια, τα οποία προστιθέμενα στο 944 δείχνουν ότι ο Διγενής πεθαίνει το 959 ή 957, και συνεπώς δεν προλαβαίνει τον Νικηφόρο Φωκά (τρίτο στοιχείο), ο οποίος ανεβαίνει στον θρόνο του Βυζαντίου το 963. Είναι αυτονόητο ότι, αν θελήσουμε να ανεβάσουμε τη χρονιά της συνάντησης αυτής πριν από το 944 (δηλ. στα 943 ή 942 κ.ο.κ.), τόσο περισσότερο απομακρυνόμαστε από το 963, τη χρονιά της ενθρόνισης του Νικηφόρου Φωκά. Επίσης, η ηλικία των 18-20 χρόνων δεν πρέπει να θεωρηθεί αυθαίρετη, αφού, όπως μαρτυρείται από τις παραλλαγές Γ (στ. 1607-1610), Α (στ. 2494-2497) και Β (στ. 367, στ. 13-16), ο Διγενής εγκαταλείπει, μαζί με τη γυναίκα του Ευδοκία, την πατρική οικία σε ηλικία 18 ετών και εγκαθίσταται στις «άκρες», πραγματοποιώντας ανδραγαθίες.

Αν, πάλι, συνεξετάσουμε τα τρία πραγματολογικά στοιχεία αυτή τη φορά αντίστροφα, θα διαπιστώσουμε πάλι με έκπληξη τα ακόλουθα:

Εστω, τώρα, ότι το 963 (πρώτο χρόνο της βασιλείας του Νικηφόρου Φωκά) ο Διγενής διανύει το 33ο έτος της ηλικίας του. Πόσων χρόνων θα ήταν ο τελευταίος το 944, όταν τον επισκέπτεται ο Ρωμανός; Σύμφωνα με τον συλλογισμό αυτό το 944 ο Διγενής θα ήταν 14 ετών. Και είναι παράλογο να δεχτούμε ότι ένας φημισμένος αυτοκράτορας, όπως ήταν ο Ρωμανός, θα καταδεχόταν να επισκεφθεί και να τιμήσει έναν έφηβο μόλις 14 ετών.

Η αμφίδρομη συνεξέταση των τριών στοιχείων οδηγεί σε τρεις εναλλακτικές εκδοχές: (α) ο Ρωμανός Α΄ Λεκαπηνός δεν επισκέφθηκε τον Διγενή, οπότε τα χρόνια ζωής και δράσης του τελευταίου δεν μπορεί να τοποθετηθούν στα χρόνια της βασιλείας του πρώτου· (β) ο Διγενής δεν πέθανε σε ηλικία 33 ετών· (γ) ο Διγενής δεν δέχτηκε ποτέ δωρεές από τον Νικηφόρο Φωκά.

Η εκδοχή, της μη συνάντησης Ρωμανού Α΄ - Διγενή, αντικρούεται, πάντως, και από άλλα δεδομένα: (1) Η παραλλαγή της Οξφόρδης, που ανήκει σε άλλο κλάδο της χειρόγραφης παράδοσης, αναφέρει στο κείμενό της (προοίμιο Ε΄ Λόγου και στ. 2149-2182) τη συνάντηση του Ρωμανού με τον Διγενή. (2) Ο Καισάριος Δαπόντες τοποθετεί τη δράση του Διγενή στα χρόνια της βασιλείας του Ρωμανού Α΄. Η δεύτερη εκδοχή, του θανάτου του Διγενή σε ηλικία διαφορετική των 33 ετών, αντικρούεται επίσης από άλλα δεδομένα, καθώς όλες ανεξαρτήτως οι παραλλαγές μνημονεύουν πρόωρο θάνατο του Διγενή σε νεαρή ηλικία, αν και δεν προσδιορίζουν όλες επακριβώς τον χρόνο θανάτου του. Σύμφωνα με όσα

έχουν εκτεθεί παραπάνω, πρέπει να απορρίψουμε το τρίτο στοιχείο, το οποίο, όπως πιστεύω, αποτελεί μεταγενέστερη προσθήκη στην παραλλαγή T (ή στον πρόδρομό της), και από εκεί πέρασε και στις δύο άλλες συγγενείς παραλλαγές A και Π. Η προσθήκη αυτή αποσκοπούσε στο να αυξήσει το κύρος του Διγενή Ακρίτη, κάτι πολύ εύλογο σε μιαν όψιμη λογοτεχνική παραγμάτευση της ιστορίας.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ

ΑΥΤΟΓΡΑΦΕΣ ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΝΕΟΦΥΤΟΥ ΤΟΥ ΕΓΚΛΕΙΣΤΟΥ

Σε μιὰ ἀπὸ τὶς πολλὲς ἐργασίες του γιὰ τὸν ἅγιο Νεόφυτο τὸν Ἐγκλειστο ὁ κύριος ἐρευνητὴς Ἰ. Π. Τσικνόπουλλος ἀσχολεῖται καὶ μὲ τὶς αὐτόγραφες σημειώσεις (προσθήκες, διορθώσεις κτλ.), τὶς ὁποῖες ἔκανε ὁ Νεόφυτος (1134±1220) στὰ χειρόγραφα τῶν ἔργων του, ἀφοῦ αὐτὰ εἶχαν ἀντιγραφεῖ ἀπὸ τὰ δικά του αὐτόγραφα.¹ Τὴν ἐργασία τῆς ἀντιγραφῆς ἀναλαμβάναν καλλιγράφοι, τουλάχιστο, μοναχοὶ τῆς Ἐγκλείστρας.

Τὰ σωζόμενα ἔργα τοῦ ἁγίου τὰ ὁποῖα παραδίδονται σὲ χειρόγραφα ποὺ ἐπιθεώρησε ὁ ἴδιος ὕστερα ἀπὸ τὴν καθαρογράφησή τους, εἶναι τὰ ἑξῆς: *Δέκα λόγοι περὶ τοῦ Χριστοῦ ἐντολῶν, Πανηγυρική, Κατηχήσεις καὶ Τυπικὴ διαθήκη*. Τὰ χειρόγραφα τῶν ἔργων αὐτῶν εἶναι, ἀντίστοιχα:

Ἡ σύντομη αὐτὴ ἐργασία, σὲ πιὸ λιτὴ (μὴ δημοσιευμένη) μορφή, ἔγινε μὲ ὑπόδειξη τῆς Συντονιστικῆς Ἐπιτροπῆς τῆς ἔκδοσης τῶν *Συγγραμμάτων* τοῦ ἁγίου Νεοφύτου, γιὰ νὰ τεθεῖ, βοηθητικῶς, ὑπόψη τῶν συναδέλφων ποὺ ἀνέλαβαν τὴν κριτικὴ ἔκδοση τῶν ἔργων του. Ὑστερα ἀπὸ τὴν ὀλοκλήρωση τῆς ἐκδοτικῆς αὐτῆς προσπάθειας, δημοσιεύεται σὲ ἐπεξεργασμένη, τελικὴ μορφή.

1. Βλ. Ἰ. Π. Τσικνόπουλλος, «Ἡ ὀρθογραφικὴ ἰδιομορφία τῶν συγγραμμάτων τοῦ Ἐγκλείστου Ἁγίου Νεοφύτου», *Κυπριακαὶ Σπουδαί* 19 (1955) 45-71. Τὰ συμπεράσματα τῆς ἐρευνᾶς μου βασίζονται στὴν ἐργασία τοῦ Τσικνόπουλλου καὶ στὶς φωτογραφίες τῶν χειρογράφων ποὺ εἶχα στὴ διάθεσή μου. Στὶς περιπτώσεις ὅπου οἱ αὐτόγραφες αὐτὲς σημειώσεις εἶναι τουλάχιστο 2-3 λέξεις συνεχόμενες, ἢ ἀπόδοσή τους στὸν Νεόφυτο ἢ ὁ ἀποκλεισμός τους μπορεῖ νὰ γίνῃ μὲ βεβαιότητα· ἐκεῖ ὅπου πρόκειται γιὰ προσθήκες ἐνός, δύο ἢ τριῶν γραμμάτων ἢ ἔστω μίας λέξης, ποὺ δὲν περιέχει, ὁμως, κάποιο ἀπὸ τὰ χαρακτηριστικὰ γράμματα τοῦ ἁγίου, χρειάζεται πολλὴ προσοχή. Γιὰ νὰ καταλήξῃ κανεὶς σὲ ὀριστικὰ συμπεράσματα σχετικὰ μὲ τὶς περιπτώσεις αὐτές, ποὺ εἶναι καὶ οἱ περισσότερες, πρέπει νὰ προηγηθεῖ ἐπιτόπια ἐξέταση τῶν χειρογράφων· τὸ χρῶμα τῆς μελάνης, π.χ., εἶναι ἓνα στοιχεῖο ποὺ μπορεῖ νὰ βοηθήσῃ ἐδῶ. Ἐπειτα ἀπὸ τὴ διευκρίνιση αὐτῆ, ἢ δική μου ἐρευνα περιορίζεται κυρίως στὰ σημειώματα ποὺ ἀποτελοῦνται ἀπὸ μίαν τουλάχιστον ὀλοκληρὴ λέξη.

Paris. Coisl. gr. 287 (τέλη 12ου αϊ.), Paris. gr. 1189 (ἀρχές 13ου αϊ.), Paris. Suppl. gr. 1317 (α' τέτ. 13ου αϊ.), Edinburgh, University Library 224 (ἔτ. 1214).

Ὅπως διαπίστωσε ὁ Τσικνόπουλλος, αὐτόγραφες σημειώσεις τοῦ Νεοφύτου ὑπάρχουν καὶ σὲ ἄλλα πέντε χειρόγραφα, τὰ ὅποια βρίσκονταν στὴ βιβλιοθήκη τῆς μονῆς καὶ τὰ μελετοῦσε ὁ ἅγιος. Τὰ χειρόγραφα αὐτὰ εἶναι σήμερα στὸ Παρίσι, στὴ Bibliothèque nationale de France. Πρόκειται, πάντα κατὰ τὸν Τσικνόπουλλο, γιὰ τοὺς κώδικες: Paris. gr. 576 (12ου αϊ.), 691 (11ου αϊ.) καὶ 1454 (10ου αϊ.), Paris. Coisl. gr. 71 (11ου αϊ.) καὶ 245 (11ου αϊ.).

Οἱ σημειώσεις στοὺς πέντε αὐτοὺς παρισινοὺς κώδικες εἶναι σχετικὰ λίγες, στὸ σύνολό τους ἑννέα, ἀλλὰ οἱ τρεῖς ἀπὸ αὐτὲς ἐκτείνονται σὲ 3-4 στίχους, πράγμα ποὺ μᾶς ἐπιτρέπει νὰ σχηματίσουμε σαφὴ εἰκόνα γιὰ τὸν γραφικὸ χαρακτήρα τοῦ ἁγίου. Οἱ προσωπικὲς ἐπεμβάσεις τοῦ Νεοφύτου στὰ τέσσερα χειρόγραφα μὲ δικὰ του ἔργα εἶναι, κατὰ κανόνα, σύντομες: ἀπὸ ἓνα γράμμα ἕως 2-3 λέξεις συνεχόμενες. Μόνον στὸ κείμενο τῆς *Πανηγυρικῆς* καὶ τῆς *Τυπικῆς διαθήκης* ἔχουμε προσθήκες (δύο στὸ καθένα) ποὺ ξεπερνοῦν τοὺς δύο στίχους.

Οἱ κάθε εἶδους ἐπεμβάσεις τοῦ Νεοφύτου στὰ χειρόγραφα, αὐτὲς τουλάχιστο ποὺ μπόρεσε νὰ ἐντοπίσει ὁ Τσικνόπουλλος, εἶναι συγκεντρωμένες στὴν ἐργασία ποὺ ἀναφέρθηκε παραπάνω, σσ. 47-49: πρῶτα ὅσες ὑπάρχουν στὰ δικὰ του ἔργα καὶ ἔπειτα οἱ σημειώσεις του σὲ χειρόγραφα τῆς Ἐγκλειστρας. Ἐχοντας ὑπόψη τὸν περιορισμὸ ποὺ θέσαμε στὴν ἀρχή, μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι, μὲ λίγες ἐξαιρέσεις, τὰ αὐτόγραφα τοῦ ἁγίου εἶναι αὐτὰ ποὺ κατέγραψε ὁ Τσικνόπουλλος.

Στὸν κατάλογο τοῦ κύριου ἐρευνητῆ δὲν ἔχουν θέση πέντε σημειώματα: κατὰ τὴ γνώμη μου, δὲν προέρχονται ἀπὸ τὸν Νεόφυτο. Κάποια ἄλλα δημοσιεύονται μὲ λάθη στὴν ἀνάγνωση, ἐνῶ ὑπάρχουν καὶ σημειώματα ποὺ δὲν τὰ πρόσεξε ὁ Τσικνόπουλλος. Τέλος, σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις, ἢ ἀπόδοση στὸν Νεόφυτο τῆς μᾶς ἢ τῆς ἄλλης ἐπέμβασης πρέπει νὰ συνοδεύεται ἀπὸ ἐρωτηματικὸ.

Τὰ συμπεράσματα στὰ ὅποια κατέληξα βασίζονται ἀποκλειστικὰ στὸν γραφικὸ χαρακτήρα τοῦ ἁγίου, ὅπως αὐτὸς φαίνεται στὰ δύο σημειώματα ποὺ βρίσκονται στὴν ἀρχὴ καὶ στὸ τέλος τῆς *Τυπικῆς διαθήκης*.²

Ἀκολουθώντας τὴν ἴδια σειρὰ τῶν ἔργων μὲ τὸν Τσικνόπουλλο παραθέτω, κατὰ κατηγορία, τὶς ἐπεμβάσεις, διατηρώντας τὴν ὀρθογραφία τοῦ

2. Φωτογραφίες τῶν δύο σημειωμάτων δημοσιεύονται στὸν 2ο τόμο τῶν *Συγγραμμάτων* (βλ. σημ. 6), σσ. 435 καὶ 436.

ἀγίου καὶ ἀναλύοντας τὶς συντομογραφίες. Ἀπὸ τὸ χέρι τοῦ Νεοφύτου προέρχεται ὅ,τι βρίσκεται ἐκτὸς ἀγκυλῶν· οἱ ἀριθμοὶ τῶν φύλλων εἶναι αὐτοὶ ποὺ δίνει ὁ Τσικνόπουλλος· σὲ παρένθεση σημειώνονται ὁ ἀριθμὸς τῆς σελίδας καὶ τοῦ στίχου τῆς ἀντίστοιχης κριτικῆς ἔκδοσης.

1. Δέκα λόγοι περὶ τοῦ Χριστοῦ ἐντολῶν³

(α) Αὐτόγραφα: φ. 83r (102, 26) εἰς, φ. 116r (125, 20) ἀ]ληθῶς ἀ]παγγείλαντι, φ. 133v (142, 8) ζητεῖσαι ποίου ἀν(θρώπου) ἐστὴν υἱὸς καί, φ. 136v (145, 9) ἡ τὴν ἡμεραν, φ. 161r (175, 26-7) οὐδὲν πρὸς βασιλείαν εἰσάγουσι, φ. 164r (178, 25) ουδουτος, φ. 167v (182, 17) οδυπόροι δὲ οἱ τῶν θεῶν ἐν[τολῶν, φ. 186r (193, 9) οὐδεὶς δύναται.

(β) Πιθανῶς αὐτόγραφα: φ. 52r (75, 21) λόγω, φ. 74v (95, 5) βασιλέως.

2. Πανηγυρικὴ⁴

(α) Αὐτόγραφα: φ. 22r (βλ. σσ. 41-2 καὶ σημ. 68) π(ερὶ) τῆς ἀλώσε(ως) Ἱεροσολύμ(ων), φ. 24v (ὅ.π.) Μετὰ δὲ χρόν(ους) ἡ[ἐλθῶν τῖς (μον)αχ(ὸς) ἀπο τα μέρη Ἀντιοχεί(ας) ἐξείπ(εν) ἡμ(ιν) π(ερὶ) τοῦ τοιούτου (μον)αχ(οῦ) ὅτι ἀπιλλάγει τοῦ πιασμ(οῦ) καὶ ἡσυχάζει ἐπι τὰ μέρη ὃν Ἀντιοχεί(ας), καὶ δό(ξα) τῷ Θε(ῶ) ἀμήν, φ. 41r (186, 102) λέγει, φ. 43r (189, 188) τοῦ, φ. 162v (405, 372-4) ἐτρέφου διαπαντὸς τὰ λόγια τοῦ Θε(ῶ)ου, πρακτικῶς ἐκδιδάσκων ὅτι οὐκ ἐπάρτω μόνω ζήσεται ἄν(θρωπος), ἀλλὰ καὶ ρήματι ἀγίῳ δια στόματος Θε(ῶ)ου, φ. 179v (452, 425) νικηφόρους, φ. 205v (511, 309) κα]τατοσοῦτον, φ. 227v (384, 411) ἐγκλημάτων.

(β) Μὴ αὐτόγραφα: φ. 2v (114, 73) καὶ τοῦ ἰσαγγέλου Συμεῶν, φ. 51v (201, 543) ἡ ἐνέργεια.

(γ) Αὐτόγραφα (ἐκτὸς τοῦ Τσικνόπουλλου): φ. 44v (191, 242-3) τὸ ἀσώματον, φ. 75r (243, 870) (ἡ προσθήκη ἔχει κοπεῖ κατὰ τὴ στάχωση· ἀπομένουν ἐλάχιστα λείψανα), φ. 95r (273, 325) (διόρθωση τοῦ τούτης σὲ τούτοις).

3. Κατηχήσεις⁵

(α) Αὐτόγραφα: φ. 13r (200, tit.) εἰς τὴν Χ(ριστο)ῦ γέννησιν, φ. 40v (225, 143) ὅσοι τῷ κηπουρίῳ, φ. 69v (257, 52) + προσθήκει ἐγκλείστου +, φ.

3. Κριτικὴ ἔκδοση τοῦ κειμένου ἀπὸ τὸν Ἰ. Ε. Στεφανῆ, στὸ Ἅγίου Νεοφύτου τοῦ Ἐγκλείστου, *Συγγράμματα*, τ. 1, Πάφος 1996, σσ. 35-212.

4. Κριτικὴ ἔκδοση ἀπὸ τὴν Ν. Παπατριανταφύλλου-Θεοδωρίδη καὶ τὸν Θ. Ξ. Γιάγκου, ὅ.π., τ. 3, Πάφος 1999, σσ. 111-542. Στὴ σ. 42 ἐμφανίζονται συγκεντρωμένες ὅλες οἱ σημειώσεις τοῦ Νεοφύτου στὸ χειρόγραφο τῆς Πανηγυρικῆς.

5. Κριτικὴ ἔκδοση ἀπὸ τὸν Β. Κ. Κατσαρό, ὅ.π., τ. 2, Πάφος 1998, σσ. 189-431.

145v (344, tit.) και περι(τ) τ(ῆς) ανωτάτης και ὑπερφουεστάτης, φ. 165r (370, 64) ἐπιθυμείς.

(β) Μὴ αὐτόγραφα: φ. 12r (198, 40) τοῦτον, φ. 173v (382, 26) ἢ καθ' ὕπαρ, (δ.π., 32) ταῦτα και ὁ μ(έ)γας Ἰθανάσι(ος) μαρτυροὶ πρὸς Ἀμμώνιον (μον)αχ(ὸν) κ(αί) Νεῖλος ὁ μ(έ)γας ομ[.

4. Τυπικὴ διαθήκη⁶

Αὐτόγραφα: φ. 4v (27, 9-11) Νεόφυτ(ος) ευτελ(ῆς) (μον)αχ(ὸς) πρεσβύ(τερος) και ἐγκλειστ(ος) ο τιμοστ(αυ)ρίτης τῆς τυπηκῆς μου διαθήκης οἰκεία χειρὶ πρωτέταξα, φ. 42v (βλ. σ. 6) ὄρα τὴν πρόρρησιν, φ. 43r (47, 24) σὺ δὲ ἀπελθὼν προχειρίσαι Θε(εὸ)ς, φ. 83r (69, 1-3) Νεοφύτου ἐγκλειστου τίσδε τῆς βίβλου προτάξασα χεῖρ, ἐπεσφράγισεν ἤδη· τεθηκὼς ὡς ερκίον, σφέτερον γράμμα, φ. 83v (βλ. σ. 6) χεῖρα τεμνουσ(αν) τοχη (:) κατειργείσειεν.

Σημειώνω, τέλος, τὰ χαρακτηριστικὰ γράμματα και συμπλέγματα τῆς γραφῆς τοῦ ἁγίου Νεοφύτου:

ω	= α	ϑ	= θ
β	= β	σ	= σ
δ	= δ	4	= ει
ε	= ε	π	= στ
η	= η	υ	= ου

Ἄλλο χαρακτηριστικό: δὲν βάζει δύο τελείες πάνω στὸ ι και στὸ υ.

Στὴν παρούσα ἔρευνα δὲν ἦταν δυνατὸ νὰ ληφθοῦν ὑπόψη τὰ ἐννέα σημειώματα ποὺ ὑπάρχουν στοὺς κώδικες τῆς Ἐγκλειστρας (βλ. παραπάνω), ἐπειδὴ δὲν εἶχα στὴ διάθεσή μου ὅλο τὸ ἀπαραίτητο φωτογραφικὸ ὕλικό. Βρῆκα φωτογραφίες τριῶν ἀπὸ αὐτὰ σὲ ἄλλη ἐργασία τοῦ Τσικνόπουλλου [«Τὸ συγγραφικὸν ἔργον τοῦ Ἁγίου Νεοφύτου», *Κυπριακαὶ Σπουδαὶ* 22 (1958) 19]· προέρχονται, χωρὶς ἀμφιβολία, ἀπὸ τὸ χέρι τοῦ Νεοφύτου.

6. Κριτικὴ ἔκδοση ἀπὸ τὸν Γ. Ε. Στεφανῆ, δ.π., τ. 2, Πάφος 1998, σσ. 25-69.

ΧΙΛΙΑΝΟΙ Ή ΧΗΛΙΑΝΟΙ;
ΕΝΔΕΧΟΜΕΝΗ ΔΙΟΡΘΩΣΗ ΣΤΟ ΠΟΙΗΜΑ «ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ»
ΤΟΥ Ν. ΚΑΒΒΑΔΙΑ

Ο πρώτος στίχος της δεύτερης στροφής του ποιήματος «Θεσσαλονίκη» της συλλογής *Πούσι* του Ν. Καββαδία

Ξέχασες κείνο το σκοπό που λέγανε οι Χιλιάνοι

δεν πρέπει να παρουσιάζει πρόβλημα για τους εξοικειωμένους με την ποίηση του Μαραμπού. Σκηνογραφικά, η εικόνα που σχηματίζεται στο μυαλό του αναγνώστη του ποιήματος αυτού θα μπορούσε να αποδοθεί κάπως έτσι: ο ναυτικός, στον οποίο απευθύνεται ο ποιητής, βρίσκεται, νύχτα, με το πλοίο του σε ταραγμένη από τον άνεμο Βαρδάρη θάλασσα, έξω από τη Θεσσαλονίκη κι έχει λησμονήσει ένα, κατάλληλο για την περίπτωση, άσμα των «Χιλιάνων». Αν επρόκειτο βέβαια για κάποιον άλλο Έλληνα ποιητή, θα ξάφνιαζε ίσως η αναφορά σε «Χιλιάνους» (σε κατοίκους, δηλαδή, της μακρινής για την Ελλάδα χώρας της Νοτίου Αμερικής): καθώς όμως πρόκειται για την ποίηση του Ν. Καββαδία, μια τέτοια αναφορά φαντάζει αρκετά φυσική, εφόσον γι' αυτόν ακόμα και οι πιο απόμακροι, οι πιο εξωτικοί και δυσπρόσιτοι νησιωτικοί ή παραθαλάσσιοι τόποι, καθώς και οι κάτοικοί τους, είναι εξίσου σχεδόν οικείοι με τα ελληνικά τοπωνύμια. Εντελώς ενδεικτικά, στο ποίημα που μας απασχολεί, στην τρίτη στροφή, συναντούμε τη «Σπανιόλα», ενώ τη Χιλή – τη χώρα στην οποία υποτίθεται ότι αναφέρεται ο ποιητής στον στίχο που παραθέσαμε – και τους ανθρώπους της τους ξαναβρίσκουμε στην προτελευταία στροφή του ποιήματος «Καφάρ» (της συλλογής *Μαραμπού*):

*Οι Γιαπωνέζες, τα κορίτσια στη Χιλή
κ' οι Μαύρες του Μαρόκου...*

Οι αναφορές αυτές του ποιητή, αν συνδυαστούν με τη γραφή «Χιλιάνοι» που απαντά και σε χειρόγραφο του Καββαδία¹ και στις επανειλημμένες εκδόσεις της συλλογής *Πούσι*,² καθώς και με τις σχετικές ανα-

Θα ήθελα να εκφράσω τις θερμές ευχαριστίες μου στους καθηγητές μου Π. Πίστα και Γ. Κεχαγιόγλου, οι οποίοι διάβασαν σε μια πρώτη μορφή την εργασία αυτή και μου έκαναν χρήσιμες παρατηρήσεις και υποδείξεις.

1. Δημήτρης Νικορέτζος, *Νίκος Καββαδίας. Ο τελευταίος αμαρτωλός*, Αθήνα, «Εντός», 2003, σ. 394.

2. Αναφέρω τις εκδόσεις που έχω δει: Πρώτη έκδοση: *Πούσι. Ποιήματα*, Αθήνα, Α. Καραβιάς, χ.χ. [Πανούριος 1947], ποίημα ενδέκατο: «Θεσσαλονίκη (1946)»· Ν. Καββαδίας. *Μαραμπού και Πούσι*, Αθήνα, Γαλαξίας, 1961, σσ. 85-86· Ν. Καββαδίας. *Μαραμπού και Πούσι*, Αθήνα, Κέδρος, 1976, σσ. 89-90· Ν. Καββαδίας. *Μαραμπού και Πούσι*, Αθήνα, Κέ-

φορές, καταγραφές των μελετητών του ποιητή,³ αποτρέπουν τον αναγνώστη ή τον ακροατή (γιατί το ποίημα αυτό έχει μελοποιηθεί)⁴ να αναρωτηθεί για ποιους ακριβώς «Χιλιάνους» πρόκειται· η σκέψη μας έτσι κατευθύνεται στην υπόθεση ότι στο συγκεκριμένο χωρίο γίνεται λόγος για ένα πατριδωνυμικό όνομα, παράγωγο του ονόματος της χώρας «Χιλή».⁵

Πριν προχωρήσουμε σε οποιαδήποτε ερμηνευτική προσέγγιση του ποιήματος, ας ριξουμε μια ματιά στη στίξη των δύο πρώτων στίχων της δεύτερης στροφής:

*Ξέχασες κείνο το σκοπό που λέγανε οι Χιλιάνοι
– Άγιε Νικόλα φύλαγε κι Αγιά Θαλασσινή. –*

Η στίξη των δύο στίχων παρουσιάζει ποικιλία στις διάφορες εκδόσεις (και χειρόγραφα)· σε αυτόγραφο του ποιητή (σταλμένο αργότερα σε φίλο του (1965)⁶ μια παύλα εισάγει τον β' στίχο, σα να πρόκειται για έναρξη ευθέως λόγου, κάτι που επαναλαμβάνεται στην ποίηση του Ν. Καββαδία (βλ. και το ποίημα «Σταυρός του Νότου», στ. 16). Στην πρώτη έκδοση της συλλογής *Πούσι* και σε όλες τις επόμενες εκδόσεις της του «Κέδρου», η στίξη είναι όπως την έχουμε παραθέσει στο κείμενό μας. Στην έκδοση του «Γαλαξία» και στις ενιαίες εκδόσεις του «Κέδρου» των δύο συλλογών *Μαραμπού* και *Πούσι*, καθώς και στην τελευταία έκδοση της συλλογής *Πούσι* «Άγρα»,⁴ 1989, δεν υπάρχει τελεία στο τέλος του πρώτου στίχου.

Η εκδοχή της στίξης με τελεία στο τέλος των δύο στίχων και δύο

δρος, ¹²1977, σσ. 89-90· Ν. Καββαδίας. *Πούσι*, Αθήνα, Κέδρος, ⁷1981, σσ. 29-30· Ν. Καββαδίας. *Πούσι*, Αθήνα, Κέδρος, ¹⁰1983, σσ. 29-30· Ν. Καββαδίας. *Πούσι*, Αθήνα, Άγρα, 1989, σσ. 29-30.

3. Ο Κώστας Πλαστήρας, «Γλωσσάρι για το Μαραμπού και Πούσι του Ν. Καββαδία», στο: Τάσος Κόρφης, Ν. Καββαδίας. *Συμβολή στη μελέτη της ζωής και του έργου του*, Αθήνα, Πρόσπερος, 1991 (¹1978), σ. 193, και ο Γεώργιος Τράπαλης, *Γλωσσάρι στο έργο του Ν. Καββαδία*, Αθήνα, Άγρα, 1992, σ. 106, δεν αναγράφουν τη λέξη Χιλή, ενώ ο Δ. Νικορέτζος, ό.π., σ. 431, περιορίζεται στην αναγραφή των λ. Χιλή, -άνοι, παραθέτοντας μαζί όλα τα χωρία του ποιητή, όπου απαντά η λ. Χιλή και τα παράγωγά της. Ας σημειωθεί ότι ο Ν. Καββαδίας για να δηλώσει τη χώρα Χιλή χρησιμοποιεί και τη λ. Τσίλι (Chili), βλ. σχετικά το ποίημα «Αρμίδα» της συλλογής *Πούσι*, στ. 16, και Πλαστήρας, ό.π., σ. 193.

4. Θάνος Μικρούτσικος, *Ο Σταυρός του Νότου. Ποιήματα Νίκου Καββαδία. Τραγουδούν Γιάννης Κούτρας, Αμιλία Σαρρή, Βασίλης Παπακωνσταντίνου. Διεύθυνση και ενορχήστρωση Θάνος Μικρούτσικος* (δίσκος: LYRA-3733 33 στροφών 30 εκ., 1979).

5. Για το ευρύ αναγνωστικό/μουσικό κοινό η πρόσληψη του ποιήματος/ακροάματος συντελείται μάλλον άνετα, αλλά το λογιότερο κοινό θα ανέμενε τον πιο δόκιμο τύπο: «Χιλιανοί» (κατά τα Κουβανοί, Περουβιανοί, Πορτορικανοί κ.ά.)· ο παροξύτονος τύπος προτιμήθηκε για μετρικούς λόγους, ενώ, παράλληλα, ο νεοέλληνας ακροατής είναι εξοικειωμένος και με τα εθνικά ονόματα που λήγουν σε -άνος, -ιάνος (π.χ. Αμερικάνος, Βραζιλιάνος, Μεξικάνος, Βενετσιάνος).

6. Στον Μάνο Χαριτάτο συγκεκριμένα, με ημερομηνία 3.10.1965, βλ. Νικορέτζος, ό.π. (σημ. 4), σσ. 394-395.

παύλες στον δεύτερο – η οποία όμως, από όσα παραθέσαμε παραπάνω, δεν είναι καθόλου βέβαιο ότι εκφράζει την άποψη/βούληση του ποιητή – μπορεί να δώσει την εντύπωση ότι δεν υπάρχει άμεση νοηματική σχέση μεταξύ των δύο στίχων και ότι ο στίχος με την επίκληση λειτουργεί περίπου παρένθετα/αυτόνομα, παρόμοια με το «γύρισμα/τσάκισμα» των δημοτικών μας τραγουδιών. Όλο όμως το ποίημα είναι διαρθρωμένο νοηματικά κατά δίστιχα (με άμεση δηλ. νοηματική συνάφεια μεταξύ των δύο στίχων τους) και το ίδιο πρέπει να ισχύει κι εδώ. Την άποψη αυτή ενισχύουν οι άλλες μορφές στίξης (χωρίς τελεία στο τέλος του πρώτου στίχου) και κατοχυρώνει η στίξη του αυτογράφου (παύλα ως εισαγωγή λόγων) .

Ο δεύτερος στίχος λοιπόν δεν μπορεί να εκληφθεί νοηματικά παρά ως παράθεμα, το οποίο προοικονομήθηκε από τη λέξη «σκοπός» του προηγούμενου στίχου. Σύμφωνα με τον ποιητή, πρόκειται για μια συνηθισμένη επίκληση των «Χιλιάνων» στους αγίους που σώζουν τους ναυτικούς από τη μανία και τις περιπέτειες της θάλασσας. Για έναν υποφιασμένο αναγνώστη από το σημείο αυτό του ποιήματος αρχίζει να εμφανίζεται ερμηνευτικό πρόβλημα: μπορεί αυτό τον «σκοπό» να τον τραγουδούν οι Χιλιανοί της Νοτίου Αμερικής; Αν το δούμε από καθαρά μετρική άποψη, ο στίχος είναι οξύτονος ιαμβικός δεκατετρασύλλαβος, που προέρχεται από την αφαίρεση της άτονης τελευταίας συλλαβής του κατεξοχήν στίχου των νεοελληνικών δημοτικών τραγουδιών, του παροξύτονου ιαμβικού δεκαπεντασύλλαβου.⁷ Η επίκληση πάλι στον άγιο Νικόλαο μπορεί να αποδοθεί εξίσου σε καθολικούς και σε ορθόδοξους ναυτικούς, καθώς η λατρεία του ως προστάτη αγίου των ναυτικών είναι εξαιρετικά διαδεδομένη σε όλο σχεδόν τον χριστιανικό κόσμο⁸. Άρα λοιπόν τόσο ως ρυθμός όσο

7. Βλ. Θρασύβουλου Σταύρου, *Νεοελληνική Μετρική*, Θεσσαλονίκη, ²1974, σ. 69.

8. «Εκ των θαυματουργών ιδιοτήτων του [Αγίου Νικολάου], εις την πίστιν του ελληνικού λαού, εκείνη που επέδωκε περισσότερον είναι η του προστάτου Αγίου των ναυτιλλομένων...», βλ. σχετικά *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. 9, Αθήνα 1966, σ. 512. Για τους Καθολικούς, ο άγ. Νικόλαος δεν είναι ο προστάτης των ναυτικών, αλλά των μικρών παιδιών, βλ. *Petit Larousse*, λ. «Nicolas (saint), évêque de Myra, patron de Russie et des petits enfants» και *Παγκόσμιο Βιογραφικό Λεξικό* (*Εκπαιδευτική Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*): «Νικόλαος (άγιος) (...) Στη Δύση ο Άγιος (...) θεωρείται προστάτης των παιδιών, στα οποία φέρνει δώρα Χριστουγέννων (Père Noël, Saint-Nick, παραφθορά: Santa Claus)», τ. 7, Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 1987, σ. 221. Η λατρεία του αγίου Νικολάου ως προστάτη των θαλασσών πέρασε βέβαια από τον ορθόδοξο κόσμο σε τμήμα του καθολικού κόσμου της Ευρώπης· συγκεκριμένα, ο άγιος αυτός λατρεύεται ως πολιούχος του Μπάρι της Ιταλίας. Η πόλη του Μπάρι όμως αποτελούσε τμήμα της βυζαντινής επικράτειας ως το 1071 μ.Χ., βρισκόταν δηλ. υπό την άμεση ορθόδοξη επιρροή, η οποία δε σταμάτησε να υφίσταται με τη νορμανδική κατάκτηση, εξαιτίας της γεωγραφικής γειτνίασης με το Βυζάντιο (βρίσκεται στη νότια Ιταλία· μόνο η θάλασσα της Αδριατικής το χώριζε από τη βυζαντινή επικράτεια) και των πολλαπλών σχέσεων με το βυζαντινό κόσμο (εμπορικών, πολιτιστικών) κ.ά.

και ως περιεχόμενο το χωρίο αυτό δεν είναι καθόλου βέβαιο ότι συνδέεται με τους Χιλιανούς που γνωρίζουμε από την παγκόσμια γεωγραφία και ιστορία.

Αντίθετα, είναι πιο εύλογο να υποθέσουμε ότι Έλληνες ναυτικοί επικαλούνται τον Άγιο Νικόλαο, σε δύσκολες ώρες, με επίκληση μάλιστα που θυμίζει στίχο νεοελληνικού δημοτικού τραγουδιού. Επειδή όμως η γραφή «Χιλιάνοι» δύσκολα οδηγεί τον σημερινό αναγνώστη στο να την ταυτίσει με κάποιο νεοελληνικό τοπωνύμιο, από το οποίο θα κατάγονταν οι Έλληνες ναυτικοί του ποιήματος «Θεσσαλονίκη», έχουμε να σημειώσουμε ότι Έλληνες «Χιλιάνοι» ναυτικοί υπήρχαν ακόμη το 1946 (έτος συγγραφής του ποιήματος), μόνο που η σωστή γραφή του εθνοτοπικού τους ονόματος δεν είναι με -ι-, όπως απροβλημάτιστα το έγραψε ο Ν. Καββαδίας (και το επανέλαβαν οι κατά καιρούς εκδότες του κειμένου, ενώ επίσης δεν το πρόσεξαν ούτε και οι μελετητές του έργου του ποιητή). Η πρώτη συλλαβή του εθνοτοπικού αυτού ονόματος γράφεται σωστά με -η- και δηλώνει τους καταγόμενους από τη Χηλή, μια κωμόπολη στα βόρεια της χερσονήσου της Χαλκηδόνας (σημ. τουρκ. Kadiköy, Καντίκιοϊ), στα παράλια του Ευξείνου Πόντου, 78 χλμ. περίπου από τα στενά του Βοσπόρου· η Χηλή (σημ. τουρκ. Şile, Σίλε) πριν από τη μικρασιατική καταστροφή και την ανταλλαγή των πληθυσμών που ακολούθησε κατοικούσαν σε σημαντικό ποσοστό από ελληνικό πληθυσμό και αποτελούσε θέρετρο των Ελλήνων Κωνσταντινουπολιτών.⁹ Σημαντικό τμήμα των Ελλήνων Χηλιτών ασχολούνταν με τη ναυτιλία, όπως πληροφορούμαστε από πολλές πηγές που αναφέρονται στο τοπωνύμιο αυτό.¹⁰

9. Το 1867 η Χηλή αριθμούσε «500 Χριστιανικές και 500 Οθωμανικές οικογενείας», βλ. Μάρκου Κλεωνόμου και Χρήστου Παπαδοπούλου, *Βιθυνικά*, 1867, σ. 155. Στα 1904 αριθμούσε «2.600 [Έλληνας] κατοίκους έναντι 3.400 Οθωμανών», βλ. Ι. Μηλιοπούλου, «Σημειώσεις εκδρομής εις Χηλάς», *Περιοδικόν του εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου* 29 (1907) 311 κ.ε.

Ο Βασίλειος Θ. Σταυρίδης εκτιμά ότι «Οι ομογενείς με 650 οικογενείας περίπου, ανήρχοντο εις 2.500 περίπου άτομα.», στο *Αι μητροπόλεις Χαλκηδόνας, Δέρκων και Πριγκηποννήσων. Οικουμενικόν Πατριαρχείον, Αδελφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη*, 1991, σ. 43.

10. Ενδεικτικά, παραθέτουμε τις μαρτυρίες των: Σταυρίδης, ό.π., σ. 43: «[Οι ομογενείς] Ησυχολούντο με την αλιείαν, ...»· Γ. Ε. Παπαστράτος, *Χηλή. Μια ελληνική εστία στον Ευξείνιο Πόντο*, Αθήνα 1968, σσ. 22, 24 «Καμιά δεκαριά καράβια (...), που τα κυβερνούσαν πραγματικοί θαλασσόλοκοι, οργώνανε την Μαύρη Θάλασσα...» και: «(...) η μεγάλη όμως πλειονότης [των ανδρών] είχε πάντοτε την προσοχή της εστραμμένη προς την θάλασσα.»· Ν. Αδαμαντίδου, *Χηλή. Αξέχαστη Πατρίδα*, Ν. Ηράκλειον Αττικής, 22.5.1973, σ. 20: «Καπεταναίοι και караβοкураίοι [Χηλίτες] ήσαν αρκετοί. ... Και είχε η Χηλή μας (...) και τρανταχτούς θαλασσινούς...»· Γ. Μπακαλάκης, «Ο θρήνος της Χηλής και το ξόδι του Κατσαρού», *Αλεξανδρούπολη, Σύλλογος Χηλιτών Αλεξανδρουπόλεως*, 1988, σ. 23: «Οι Τούρκοι ήταν γεωργοί, οι δικοί μας ναυτικοί και τεχνίτες»· Αντώνης Τερζής, «Άληστες Μνήμες. Χηλίτες. Απ' την ευλογημένη γη της Βιθυνίας στις παρυφές και τους συνοικισμούς της Αλεξαν-

Από τις μαρτυρίες στις οποίες παραπέμπουμε, μπορεί να προταθεί η εξής ερμηνεία του σχετικού χωρίου: τον «σκοπό» «Ἅγιο Νικόλα φύλαγε κι Αγιά Θαλασσινή» τον άκουσε ο Ν. Καββαδίας από Έλληνες ναυτικούς προσφυγικής καταγωγής από τη Χηλή της ΒΔ Μικράς Ασίας. Αν μάλιστα συνεκτιμήσουμε και το γεγονός ότι το «Μ. Γεωργίου» είναι το λογοτεχνικό ψευδώνυμο με το οποίο εξέδωσε το μυθιστόρημά του ο γνωστός αρχαιολόγος καθηγητής Γεώργιος Μπακαλάκης, ο οποίος καταγόταν από τη Χηλή, τότε αντιλαμβανόμαστε ότι η μαρτυρία του δεν είναι μια τυχαία αναφορά στο πλαίσιο ενός λογοτεχνικού-μυθοπλαστικού περιβάλλοντος, αλλά αποτελεί μια έγκυρη φιλολογική μαρτυρία.¹¹ Ο Γ. Μπακαλάκης βέβαια δεν γράφει «Χηλιάνοι», αλλά «Χηλίτες»,¹² οι διπλοτυπίες όμως των εθνικών ονομάτων δεν αποτελούν σπάνιο φαινόμενο στη νεοελληνική γλώσσα.¹³ Επίσης, ο παρατονισμός «Χηλιάνοι» αντί του «Χηλιανοί» δε συνιστά πρόβλημα,¹⁴ καθώς μπορεί να προτιμήθηκε από τον ποιητή για λόγους μετρικούς και για την επίτευξη λαϊκότερου ύφους.

Η διόρθωση που προτείνουμε ενισχύεται, αν παρατηρήσουμε τον τελευταίο στίχο του ίδιου τετράστιχου, όπου αναφέρονται «οι δυο Μαρμαρινοί» - Έλληνες ναυτικοί δηλ. που κατάγονται από την ευρύτερη περιοχή της θάλασσας του Μαρμαρά (τουρκ. Marmara Denizi, ελλ. Προποντίδα).

δρούπολης», Αλεξανδρούπολη, περ. *Ενδοχώρα*, χ.χ., σσ. 21, 22: «Από τα γενοφάσκια τους [οι Χηλίτες] ερωτεύονταν (...) τη θάλασσα.» και «Καπεταναίοι και καραβοκύρηδες ήταν οι πολλοί.» Μ. Γεωργίου, *Το τσιφλίκι του Μιχαλάκη*, Θεσσαλονίκη, Διαγώνιος, 1970, σ. 12: «Οι περισσότεροι Χηλίτες (...) ήταν ναυτικοί». Ο Μ. Γεωργίου μάλιστα, εκτός από τη μαρτυρία για τη σχέση των Χηλιτών με τη θάλασσα, μας δίνει και το σχήμα του τόπου, που μας βοηθά να ερμηνεύσουμε το τοπωνύμιο «Χηλή» [από το αρχαίο προσηγορικό όνομα χηλή (= οπλή των ιπποειδών, τριγωνική, όπως συνάγεται από περιγραφή του Μ. Γεωργίου)].

11. Ο Γ. Μπακαλάκης επέμενε στην ορθογραφική διάκριση Χηλή/Χιλή, βλ. «Χηλή», *B.N.J.* 19 (1966) 285, σημ. 2: «Η γραφή Χιλή δεν είναι σωστή» και, στο ίδιο, σ. 287, σημ. 1: «Νέα Χηλή και όχι Χιλή παρά την Αλεξανδρούπολη». Ας σημειωθεί πάντως ότι η γραφή με -ι- χρησιμοποιούνταν επίσης και μάλιστα από λόγιους συγγραφείς, όπως ο Β. Θ. Σταυρίδης, ό.π., σ. 42, γεγονός που ίσως δικαιολογεί τη γραφή του Ν. Καββαδία (ο οποίος δεν ήταν φιλόλογος).

12. Παράγωγα του οποίου είναι τα «χηλίτικη 'αλαμάνα'», βλ. *Το τσιφλίκι του Μιχαλάκη*, ό.π., σ. 18 και «χηλίτικο υφαντό», ό.π., σσ. 19-20.

13. Για τις διπλοτυπίες στα νεοελληνικά εθνικά ονόματα, βλ. Μ. Τριανταφυλλίδη, *Νεοελληνική Γραμματική (της Δημοτικής)*, Θεσσαλονίκη, (ανατύπ.), 1978, σσ. 128-130 του ίδιου, *Τα οικογενειακά-μας ονόματα*, Θεσσαλονίκη 1982, σσ. 32-33, όπου γίνεται λόγος για τη διπλοτυπία (π.χ. Τρικαλινός-Τρικαλιώτης, Σμυρνιός-Σμυρναίος, Λαρισινός-Λαρισαίος, Υδρώτης-Υδραίος). Διπλοτυπίες υπάρχουν και στο έργο του Ν. Καββαδία (κυρίως για μετρικούς λόγους): Αλγέρι/Αλιτζεριού, Ινδία-Ιντίας, Μαρσίλια/Μασσαλίας κ.ά.

14. Κατά τον Μ. Τριανταφυλλίδη, οι καταλήξεις οξύτωνων εθνικών ονομάτων -ανός, -ιανός ανήκουν στην ίδια τυπολογία με τις παροξύτονες -άνος, -ιάνος (π.χ. Ρουμάνος, Καταλάνος, Βραζιλιάνος), βλ. *Οικογενειακά*, ό.π., σσ. 26-27.

Έτσι, αν συνυπολογίσουμε τη σχετική γεωγραφική γειτνίαση της Χηλής με την περιοχή του Μαρμαρά και – σε ό,τι αφορά τουλάχιστον το ελληνικό στοιχείο της περιοχής, ως το χρονικό ορόσημο των ετών 1922-1923 – τις κάθε είδους επαφές ανάμεσα στους ανθρώπους των δύο γεωγραφικών τόπων («Δασκάλες [στη Χηλή] ... ήταν όλες ξένες... Ερχότανε από τα δασκαλοχώρια της Προποντίδας. Από τους Επιβάτες και τα χωριά του Μαρμαρά.»),¹⁵ τότε μπορούμε να κατανοήσουμε τη συνάφεια των αναφορών σε «Χηλιάνους» και «Μαρμαρινούς».

Μια γενικότερη επίσης παρατήρηση που μπορούμε να κάνουμε και που προκύπτει από την ανάγνωση ολόκληρου του ποιήματος «Θεσσαλονίκη» είναι πως ο Καββαδίας γράφοντάς το πρέπει να είχε στη σκέψη του την προσφυγική Θεσσαλονίκη, την «Πρωτεύουσα των Προσφύγων», κατά την ευρηματική τιτλοφόρησή της από τον Γ. Ιωάννου, εφόσον:

(1) γίνεται λόγος για μια κοπέλα με το όνομα Σμαρώ, ένα όνομα που συναντιόταν στους Έλληνες της περιοχής της Κωνσταντινούπολης και της Ανατολικής Θράκης (και που εξακολούθησε βέβαια να εμφανίζεται στους προσφυγικής καταγωγής πληθυσμούς στους τόπους της νέας εγκατάστασής τους στον ελλαδικό χώρο). Πρόκειται για πραγματικό πρόσωπο που το γνώρισε ο ποιητής στην Καλαμαριά, στην οδό Δέρκων,¹⁶ και που επανέρχεται στο ποίημα «Θεσσαλονίκη II», όπου υπάρχει και ο πασίγνωστος στίχος: «της Σαλονίκης μοναχά της πρέπει το καράβι» (για τη σχέση της Σμαρώς με τον Καββαδία, βλ. την τελευταία στροφή του ποιήματος αυτού).

(2) προβάλλεται η Καλαμαριά, η παραθαλάσσια περιοχή ακριβώς της Θεσσαλονίκης, όπου ο αρχικός πυρήνας και ο κύριος όγκος των κατοίκων προερχόταν κυρίως από τον Πόντο, την Μικρά Ασία και την ευρύτερη περιοχή της Κωνσταντινούπολης.¹⁷

15. Γεωργίου, *ό.π.*, σ. 14

16. Βλ. Κόρφης, *ό.π.*, σσ. 77-78.

17. Στο κέντρο της Καλαμαριάς εγκαταστάθηκαν 7.000 πρόσφυγες: στην περιοχή του δήμου Καλαμαριάς Βυζάντιο 550· στο Κατιρλί 1.000· στο Κουρί 1.000· στη Νέα Κρήνη 1.000· στην Αρετσού 800, βλ. σχετικά Α. Ε. Χεκίμογλου, «Τόποι εγκαταστάσεως και κατοικίας των προσφύγων στη Θεσσαλονίκη 1922-1927», στο *Β' Πανελλήνιο Συνέδριο για τον Ελληνισμό της Μικράς Ασίας. Η πολιτική ιστορία και η πολιτιστική δημιουργία των Ελλήνων της Μικράς Ασίας από την Κλασική Αρχαιότητα ως τον αιώνα μας Θεσσαλονίκη 27-29 Νοεμβρίου 1992*, Θεσσαλονίκη, Βάνιας, 1994, σσ. 170-171. Μια εικόνα για τον τόπο καταγωγής των κατοίκων της Καλαμαριάς κατά τον Μεσοπόλεμο μπορούμε να σχηματίσουμε από τη σχετική επεξεργασία του αρχειακού υλικού του Δημοτικού Σχολείου της Καλαμαριάς της περιόδου 1922-1927, όπου από τα Μαθητολόγια και τους Γενικούς Ελέγχους των μαθητών συνάγονται χρήσιμα στοιχεία για τη γεωγραφική προέλευση των παιδιών και των οικογενειών τους, βλ. σχετικά Χ. Χαλιάπα, «Προσφυγικός μαθητικός πληθυσμός του Δημοτικού σχολείου Καλαμαριάς. Καταγραφή στοιχείων μέσα από τη μελέτη του

(3) συμπαρατίθενται μάλιστα, στον ίδιο στίχο, το προσφυγικό όνομα (Σμαρώ) και η προσφυγική συνοικία (Καλαμαριά):

(4) γίνεται αναφορά σε δύο άτομα που κατάγονται από την ευρύτερη περιοχή της Προποντιδας («Μαρμαρινοί»), πολλές κοινότητες της οποίας μετοίκησαν στη Χαλκιδική και τον νομό Θεσσαλονίκης, ιδίως στην Καλαμαριά (οι γειτονιές του δήμου Καλαμαριάς, όπως π.χ. Αρετσού, Κατιρλί, Κουρί φέρουν αυτές τις ονομασίες, επειδή οι πρώτοι κάτοικοί τους προέρχονταν από τους ομώνυμους οικισμούς της Προποντιδας).

Έτσι, το γενικότερο πλαίσιο του ποιήματος, η προσφυγική Θεσσαλονίκη, συνηγορεί στη διόρθωση από «Χιλιάνοι» σε «Χηλιάνοι» (= Χηλίτες¹⁸).

Το ποιητικό θέμα της προσφυγικής Θεσσαλονίκης επανέρχεται, λιγότερο ίσως εμφατικά, όμως πειστικά και επίμονα, σε αρκετά μεταγενέστερο ποίημα του Καββαδία (με χρονολογική ένδειξη την 4.1.1974), το «Θεσσαλονίκη II», όπου στην πρώτη στροφή αναφέρεται η προσφυγική συνοικία της Τούμπας και στην τελευταία και πάλι (όπως στο ποίημα που εξετάζουμε) η Καλαμαριά.¹⁹

Τέλος, ως αναφερθεί η τυχαία σύμπτωση του νοηματικού πλαισίου του ποιήματος με τη σύγχρονη ονοματοδοσία δύο βασικών δρόμων του σημε-

---

αρχαιακού υλικού της περιόδου 1922-1927», στο *Η Καλαμαριά στο Μεσοπόλεμο 1920-1940. Πρόσφυγες. Δημιουργώντας τη νέα Πατρίδα. Φωτογραφικό - Ιστορικό Λεύκωμα, Θεσσαλονίκη, University Studio Press, χ.χ., σσ. 120-122 και σ. 125. Σύμφωνα με τα στοιχεία που έχουν παρατεθεί στο σχετικό άρθρο, από τον συνολικό αριθμό των 4.139 μαθητών προσφυγικής καταγωγής που είχαν εγγραφεί κατά τα σχολικά έτη 1922-1927 στο Δημοτικό Σχολείο Καλαμαριάς, οι 2.807 (ποσοστό 67,82%) κατάγονταν από τον Πόντο, οι 787 (19,01%) από τη Μ. Ασία, οι 269 (6,50%) από την Αν. Θράκη, οι 252 (6,09%) από τη Νότια Ρωσία και οι 24 (0,58%) από την Κεντρική Μ. Ασία.*

18. Για τις εγκαταστάσεις αυτές, βλ. Μ. Μαραβελάκης - Α. Βακαλόπουλος, *Οι προσφυγικές εγκαταστάσεις στην περιοχή της Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη, «Βάνιας» (ανατ. 1993), όπου ειδικά για τη Χηλή βλ. τις σσ. 43, 463· για την Αρετσού (ή Ρύσιον) βλ. αυτ., σσ. 46-49· για το Κατιρλί βλ. αυτ., σσ. 50-52 και για το Κουρί αυτ., σσ. 44-46.

19. Το «Θεσσαλονίκη II» περιλαμβάνεται στη συλλογή *Τραβέρσο*, έκδ. Κέδρος, 1975, σσ. 26-27. Τα δύο ποιήματα φαίνεται ότι προσεγγίζουν το ένα το άλλο από δύο στοιχεία: (α) την κοινή στιχουργική μορφή: τετράστιχες στροφές, με εναλλαγή ιαμβικού δεκαπεντασύλλαβου παροξύτονου στίχου με ιαμβικό δεκατετρασύλλαβο οξύτονο, με πλεχτή ομοιοκαταληξία· (β) το γεγονός ότι και τα δύο έργα αφιερώνονται σε μέλη της ίδιας οικογένειας, στον Γεώργιο Κουμβάκαλη και την κόρη του, τη Μυρτώ Κουμβάκαλη. Επίσης, αν δεχτούμε τη «μαρτυρία/καταγραφή» (όπως ο συγγραφέας την ονομάζει) του Τ. Κόρφης, το ποίημα «Θεσσαλονίκη II» αναφέρεται ευθέως στη Σμαρώ (βλ. Κόρφης, ό.π., σ. 780, στο ίδιο υπαρκτό πρόσωπο, για το οποίο κάνει λόγο και στην τελευταία στροφή του «Θεσσαλονίκη» – επομένως, αν έχει βάση αυτή η άποψη, τότε έχουμε ένα ακόμη κοινό στοιχείο εσωτερικού χαρακτήρα που συνδέει τα δύο ποιήματα. Σύμφωνα όμως με μία άλλη εκδοχή που μου γνωστοποίησε ο καθηγητής κ. Γ. Κεχαγιόγλου, στη συλλογή *Τραβέρσο* δεν γίνεται αναφορά στη Σμαρώ του «Πούσι», αλλά σε μία άλλη κοπέλα, τη νεαρή – τότε – φιλόλογο και αγαπημένη του Ν. Καββαδία Θεανώ Σουνά, από τη Συκιά Χαλκιδικής.

ρινού δήμου Καλαμαριάς, οι οποίοι μάλιστα τέμνονται μεταξύ τους: της οδού «Χηλής» και της οδού «Μαρμαρά».

Η προτεινόμενη διόρθωση από «Χιλιάνοι» σε «Χηλιάνοι» έχει και μια άλλη συνέπεια: εξασθενεί η άποψη που ενδεχομένως θα διαμόρφωνε ο αναγνώστης του Καββαδία, ότι στο έργο του η παρουσία Ελλήνων ναυτικών είναι σχετικά περιορισμένη, σε σύγκριση με την παρουσία ξένων, εφόσον οι μνείες που ως τώρα διαθέτουμε για ομογενείς ναυτικούς, τόσο σε γενικότερο/συλλογικότερο επίπεδο (βλ. το ποίημα «Οι προσευχές των ναυτικών» της συλλογής *Μαραμπού*: ύστερα από τις αναφορές σε γιαπωνέζους, κινέζους, κούληδες και ευρωπαίους ναυτικούς, στην τελευταία στροφή του ποιήματος γίνεται λόγος για Έλληνες συναδέλφους τους), όσο και σε ατομικό (βλ. το ποίημα «Γράμμα ενός αρρώστου», της ίδιας συλλογής, που απευθύνεται σε κάποιον Αλέξη, Έλληνα προφανώς ναυτικό), αυξάνονται κατά μία.

Θεσσαλονίκη

ΣΠΥΡΟΣ Η. ΣΠΥΡΟΠΟΥΛΟΣ